

А2005
6036к

ДИДАХМЕТ
ӘШІМХАНҰЛЫ

Әңгіме емес
әңгімелер

D. S. ...

Дидахмет ӘШІМХАНҰЛЫ

*Әңгіме емес
әңгімелер*

Эсселер, әдебиет, руханият туралы ойлар

«Елорда»
Астана – 2004

821.512.122-4

ББК 83.3. Қаз

Ә 95

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ МӘДЕНИЕТ, АҚПАРАТ
ЖӘНЕ СПОРТ МИНИСТРЛІГІНІҢ
БАҒДАРЛАМАСЫ БОЙЫНША ШЫҒАРЫЛДЫ

Әшімханұлы Д.

Ә 95 Әңгіме емес әңгімелер. *Эсселер, әдебиет, руханият туралы ойлар.* Астана: “Елорда”, 2004. — 272 бет

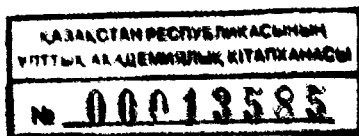
ISBN 9965-06-373-7

Жазушы, журналист Дидахмет Әшімханұлының есімі оқырман қауымға алдымен ойлы журналист, өткір публицист ретінде танылған. Қаламгердің бұл жинағына оның әр жылдарда жазылған, бірақ маңыз-мазмұны әлі де ескірмеген әдеби эсселері мен публицистикалық шығармалары беріліп отыр. Жинақ үш бөлімнен тұрады. «Қаламдас ағалар, замандас достар...» атты бөлімде жазушы өзінің қаламдас ағалары Қалтай Мұхамеджан, Шерхан Мұртаза, Әбіраш Жөміш, Қалихан Ысқақ, Оралхан Бөкей, Сағат Әшімбаев, сондай-ақ замандастары Жөнібек Көрмен, Өлібек Асқар тағы басқалардың шығармашылық қыры, адами болмысы туралы сыр қозғайды. Ал «Көркемсөз туралы қара сөз» бөлімінде негізінен әдебиет мәселелері әңгіме болса, «Ұлтсыздыққа ұлтшылықпен...» бөлімінде туған халқымыздың тілі мен дініне, ділі мен рухына қатысты көкейкесті жайлар көлденең тартылады.

Жинақтағы туындылар көркем тілмен, әдеби стильмен жазылған. Жатық та әсерлі оқылады.

Ә 4603020102 - 303
00(05) - 04

ББК 83.3. Қаз

ISBN 9965-06-373-7

© Әшімханұлы Д., 2004
© “Елорда”, 2004

Автордан

Көркем шығармада, мейлі, қанша кейіпкер болмасын, оның басты кейіпкері біреу-ақ. Ол — шығарма атты кең сахнада бүкіл рөлді жалғыз ойнап шығатын Ұлы актер — автордың өзі. Ол қай кейіпкерінің аузынан сөйлесе де, алдымен оның характерін ашуға, одан типтік бейне жасауға, сосын шығарманың ішкі тірімінде өзінің өмірге, қоғамға деген жеке көзқарасын білдіруге, адамдар арасындағы күрделі, күресті қарым-қатынастардың сыр-сипатын ашуға ұмтылады; сан түрлі құбылыстарға өзіндік бағасын береді; осы арқылы өзі өмір сүріп отырған ортаның немесе белгілі бір уақыттың психологиялық болмысын көрсетеді. Түйіндеп айтқанда, жазушы табиғатынан туар көркем шығарма — оның өз дүниетанымынан, өз талғам-түсінігінен сыр берер өлгенше бір сырлы өлемнің көрінісі болмақ. Бұл жасампаздық (!) қызметте талант несі тек өмір дамуының диалектикалық заңдарына ғана бағынады, қалған жағынан басы бос, ой-қиялының шектеу жоқ.

Ал... деректі публицистикалық шығармада аты-жөні белгілі қанша кейіпкер болса да, оның да осы кейіпкері біреу-ақ. Ол — нақты бір кезеңде, қоғамда дәл қазіргі уақытта автормен бірге өмір сүріп жатқан өлеумет — Халық. Автор публицист кім туралы, не туралы жазса да, оның негізгі фонында Халық тұрады. Мұндағы қалам несі де, кейіпкер де — Халықтың төл тумасы, екеуі де бір Уақыттың, бір Қоғамның өз перзенттері. Ақиқат аясында бұлардың біріне-бірінің бағынуы, бірінің ыркына бірі жүруі екіталай. Бұл жерде екеуінің де үстінен қарап, үстемдік етер күш — нақты өмірдегі нақты шындық қана. Көсемсөздің көрігінде шындалар бұл шындыққа төбе бидей төрелік ететін де — өлгі өлеумет — сол Халық. Автор публицистке ең қиыны да осы — артында Халық тұрғанын сезіну, Халыққа қызмет етудегі жауапкершіліктің ауырлығын сезіну, Шындық, Әділет деген ұғымдардың қасиетті екенін сезіну!

Менің бұған дейінгі авторлық еншімде — прозалық бес кітап. Әрқайсысы — бірер жылдың жемісі. Бәрі де — Бас кейіпкер — өзімнің

өлім жеткенше өдіптеген, шамам келгенше кестелеп-келістірген өмірдің көркем шындығы. Ал қолыңыздағы мына жинақ — Халық деген қара орманның мұны мен мұқтажын, мұраты мен мүддесін өмірдің өз шындығымен өрнектеп шыққан менің отыз жылға жуық еңбегімнің елеп-екшелген, сүзіліп-сұрыпталған, талғам таразысынан өткізілген іріктемесі.

Отыз жыл! Бұның қак жартысы — Кеңестік кезең де, қалғаны — Қазақстанның жаңа дәуірі. Екі түрлі қоғам! Екі түрлі идеология! Екі түрлі халықтық психология. Бұл жинақты ұсынудағы менің негізгі мақсатым да осы — мазмұндық, пішіндік, идеологиялық, психологиялық жағынан бір-бірінен айтарлықтай айырмашылығы бар екі кезеңнің жанды көріністерін жан-жақты алға тарту. Әр кезеңнің өзіне тән қандай проблемалары болды? Ол проблемалардың бүгінде шешілгені қайсы, шешілмей жатқаны не? Қазақ журналистеріне қай уақытта да басты тақырып, өзекті өріс болып келе жатқан мәселелер қандай? Тәуелсіздікке жету жолында қаламгерлер қаншалықты еңбек сіңірді? Ұлттық ұлы мұраттар үшін енді не істеуіміз керек?

Жинақтағы әр кезеңде жазылған шығармаларды, дәлірегінде, дәйектер мен деректерді салыстыра қарап, сабырлы ой түйер оқырман болса, бұл сұрақтардың көбіне жауап табар деген сенімдемін.

Белгілі бір уақыттың болмысы мен бітімін, тынысы мен тірлігін, характері мен қарқетін нақты көрсету ниетінде кезінде кеңінен пайдаланылған орыс және шетел сөздерін, терминдер мен қысқарған сөздерді сол қалпында, өзгертпей бергенді жөн көрдім.

Өз басым осы уақытқа дейін жарық көрген прозалық бес кітабым — бір төбе, осы жинағым — бір төбе деп білем. Өйткені, мұнда кірген публицистикалық шығармаларым арқылы өзім сүйген ел мен жер үшін аз да болса пайдалы істер істеген сияқтымын.

Осымен сөз томам. Бұл кітаптың ендігі иесі де, сыншысы да өздерің, оқырман!

I БӨЛІМ

*Көркемсөз туралы
қара сөз*

Жүсіпбектің сыншылығы туралы

1

Жүсіпбек Аймауытов ақталғаннан бергі үш жылға жуық уақытта оның өмірі мен творчествосы туралы көптеген материал жазылып, баспасөзде жарияланды. 1989 жылы «Жазушы» баспасынан «Шығармалары» жарық көрді. Оған кірген «Қартқожа», «Ақбілек» романдары, «Күнікейдің жазығы», «Әнші», «Елес» повесть, әңгімелері, сондай-ақ драмалық төрт шығармасы тұңғыш рет кейінгі ұрпақ көдесіне жарады. Жанр бойынша бұлардың әрқайсысына арнайы пікірлер айтылып, олар «Қазақ әдебиеті» газетінде дер кезінде жарияланып та отырды. (Г.Бельгер. «Аймауытов айшықтары». 1989 ж, «Қара сөздің хас шебері», 1990 ж, т. б.). Ақиқаты сол — жоғарыдағы «Шығармаларынан» орын алған немесе одан орын ала алмай, кейін баспасөздерде жарық көрген туындылары Жүсіпбектің бүкіл рухани мұрасы емес. Әйгілі қаламгердің әр кезде жазған асыл дүниелерін: әдеби көркем шығармаларын, ғылыми, сыни, публицистикалық мақалаларын, аудармаларын көне баспасөздер мен архивтерден тауып, оларды араб харпі негізіндегі төте жазудан бүгінгі кириллицаға көшіріп, ол олжаларды алдымен газет-журналдарда жариялай келіп, кейін шығармаларының толық жинағын шығару — баршамызға парыз. Парыз ғана емес — міндет. Өйткені, ұлтым, жұртым, ұрпағым деп жарғақ құлағы жастыққа тимей өткен аға ұрпақтың, әсіресе «қалың елі — қазағы» үшін қаламымен қоса бүкіл қажыр-қайратын жұмсаған Жүсіпбек секілді арлы ұрпақтың артында қалған кез келген кеніш-мұрасын ұлттық байлығымыз деп түсінген жөн. Ендеше, ұлттық байлықты ысырап етпес болар. Екінші ақиқат — Жүсіпбек жөнінде жазылған өзiргi эссе, естелiк, зерттеу мақалалар тыңға түскен алғашқы түрен ғана. Түрен тiсiн неғұрлым терең батырып, алпыс жыл бойы тусырап жатқан рухани «тыңның» пұшпақ-пұшпағына дейiн iз салып, оның қабат-қабат қыртысын қопара сыртқа шығарғанда ғана сахи дүние саф болмысымен көрiнбек. Бұл — бейнелеп айтқандағы сөзiмiз. Ал белiнен басып сөйлесек, Жүсіпбектің өмірі мен өнері, таланты мен таным тереңдігі — таусылып бітпес әңгіме, сарқылып болмас қазына. Бұны біз хас таланттың қазір қолымызға тиген шығармаларынан-ақ сезіп, біліп отырмыз. Олардан түйер ортақ түйін: Жүсіпбек — профессионалдык, ұлттық әдебиетiмiздiң дамуына өлшеусiз еңбек сiңiрген санаулы саңлақтың бiрi. Бұл жағынан ол — әрi ұстаз. Егер сонау бiр соқтықпалы кезеңнiң өзiнде қосарлана шауып, қосамжар есiммен белгiлi болған «Екеудiң» (псевдоним) бiрi — Мұхтар, бiрi — Жүсіпбек

болса, Кеңес дәуіріндегі қазақ әдебиетінің айтулы шебері Ғабит Мүсіреповтің өзі: «Менің ұстазым — Жүсіпбек» десе, ол неге ұстаз болмасын! Бір сөзбен айтқанда, Жүсіпбек Аймауытов деген есім қазақ әдебиетінде талайға ұстаз болған, талайға өлі де ұстаз боп қала береді. Оның бір айғағы, соңғы екі жылда ғана әдеби ортада «Жүсіпбек сияқты жазады екен», «Аймауытовқа ұқсайды» деген сөздер жиі естіле бастады. Бұл — бір. Екінші, осы әдеби ортаның, оның ішінде әсіресе кейінгі екі-үш буынның отызыншы жылдарға дейінгі әдебиет, әдеби көркем сын, мәдениет, қазақ интеллигенциясы туралы таным-түсінігіне ол (Шәкәрім, Ахмет, Мағжан, Міржақып, Ғұмар Қарашев, т.б. әдебиет, қоғам, ғылым қайраткерлерімен бірге) төңкеріс жасағандай болды. Ең бастысы, сол отызыншы жылдарға дейінгі әдеби, мәдени жәдігерлерден дәл қазір де үйрене беретін өдемі үлгілер бар екен. Олардың бәрін бір мақалада салалап көрсетіп, санамалап айтып беру қиын, бұл жолы біз тек әдеби көркем сын хақында ғана сөз сабақтамақпыз. Тілге тиек етеріміз — Жүсіпбектің «Мағжанның ақындығы туралы» мақаласы. Біз мақала дегенмен 1923 жылы «Лениншіл жас» журналының 5-санында жарияланған алғашқы нұсқасында Жүсекең оған «Ташкенттегі қазақ студенттеріне етілген баяндама» деп сілтеме берген. Ендігі сөз осы «баяндама» барысында. Дәлірегінде Жүсіпбектің сыншылығы жөнінде.

2

Жүсіпбек — бірінші кезекте прозашы, сосын драматург, публицист, аудармашы. Ал сын саласында, көне көз қаламгерлердің, әсіресе белгілі ғалым-жазушы Қайым Мұқаметхановтың деректеріне карағанда, ол (Жүсекең) кезінде Сұлтанмахмұт Торайғыровтың өмірі мен шығармашылығы, Л.Н.Толстой, В.Г.Короленко, М.Горький өңгімелерінің қазақша аудармасы, сондай-ақ кейбір төлтума пьесалар мен спектакльдер төңірегінде ойлы мақалалар жазған. Редакцияға Қайым аға тапсырған олардың бір-екеуі ғана қолымызда бар. Сондықтан Жүсіпбекті сыншы ретінде қарауға әзірше жалғыз «баяндаманы» негіз етуге тура келді.

Осы тұста мына мәселенің басын ашып алған жөн. Бір ғана «баяндама» бойынша Жүсіпбектен сыншылық іздеуімізге қандай қажеттілік болды? Жалпы осы мақаланы жазудағы басты мақсатымыз не? Аталған еңбекте Жүсекеңнің өзі айтқандай, біздікі әншейін мықтыны «ат қылып мініп, әбүйір-атақ іздеп, көзге түсем деушілік» пе? Әлде, өйтеуір, жұрт Жүсіпбек туралы айтып жатыр екен, мен де бірдене деп қалайын деген алаөкпелік пе? Жок, бірі де емес. Бұл еңбек жөнінде бізге қалам

алғызған — көркем әдеби сынымыздың дәл бүгінгі жағдайы. Мәселен, айтыңызшы: соңғы бірнеше жыл көлемінде қазіргі қазақ әдебиетінің бір тірі өкілі туралы жан-жақты сөз сабақтап, оның шығармашылық еңбегін әлеуметтік шындықтармен терең байланыстырып, ағын ақ, қарасын қара деп, әрі мәдениетті, әрі өткір жазылған қандай сынды білесіз? Ал біз білетін сынның, амал не, өткірлігі болса, мәдениеті жетіспейді, мәдениеті болса, әділеті, әділеті болса, әлеуметтік мәні келте келіп жатады. Егер түбірден тартып қозғасак, әдеби сын жеке қаламгерлер үшін қолшоқпар да, қолпаштаушы да, қолтықтан демеуші де емес, тұтастай әдебиеттің қозғаушы күші, оған бағыт-бағдар сілтейтін шамшырағы болуы керек-ті. Сыншы сол жеке қаламгер шығармашылығы (творчествосы) арқылы өмір, қоғам туралы өз ойларын да ортаға сала білер санаткер болуы керек-ті. Әр кезде мұндай деңгейге көтеріле алмай жүрсек, бұған тек сыншылар ғана кінәлі болмас. Кешегі күнге дейін ең еркін болуға тиіс әдебиетке де үстемдік көрсетіп, өмсе үстінен қарап келген партиялық өктемдіктің, соның ықпалымен дүние-ге келген социалистік реализмнің «әдебиетке таптық көзқарас» деген жартыкеш қағиданың сынға да салқынын тигізгені анық. «Салқыны» деген — тым сыпайы сөз. Белгілі бір кезеңдерде сын қазылықтан гөрі жендеттік қызмет атқарғаны да белгілі. Қазақ әдеби сынының көркем әдебиеттен көш кейін калуының бұл — объективті себептері. Ал субъективті себептерін Жүсекеңнің өзі бізден бұрынақ айтып кеткен екен: «Замана сыншыларының бүйрегі не олай, не бұлай бұрып кетпей тұрмайды. Талай таланттардың, талай жақсылардың қадірін жұрт өлген соң біледі. «Алтынның қолда барда қадірі жоқ» дегендей. Замандастар, тұтастар әділ болу қиын, өйткені не заманнан қаймығады, ақынды заман өлшеуішімен өлшейді; сыншылардың көбі не ақынды жақтаушылар, не бықсыған күншілдер...»

Алпыс жылдан астам уақыттан кейін «Лениншіл жас» журналынан (№5; 1923) «Қазақ әдебиеті» газетіне (№4—5; 1989) қайта көшіріліп басылған «Мағжанның ақындығы туралыдан» осы жолдарды оқыған кейбір қаламгердің: «Құдай-ау, мынасы дәл бүгінгі сыншыларға айтылған ғой. Жүсекеңнен бері жалпақ дүние қанша өзгерсе де жан дүниеміз қалай өзгермеген!» деп танданғаны бар. Біздіңше танданатын дөңеңе жоқ. Жоқтан өзгеге танданып, тандай қаға беру болмыс сырын я білмеуден, я ескермеуден шығады. Қай уақытта, қай елде, қандай қоғамдық формацияда болмасын барша адамзатқа тән ортақ қасиеттердің: парасатпен бірге пасықтықтың, адамдықпен қоса пендешіліктің, дарқан талантпен қатар дарынсыз күншілдіктің қос өрімдей қосақталып жүруі — диалектикалық заңдылық. Мәңгі өлмейтін, мәнін жоймайтын, кез келген кезеңде жана айтылғандай жалпыға «бәрежелді!» дегізетін сөз — осы заңды-

лық негізінде туындайтын сан түрлі кесел-кесепат пен жақсылық-шарапатты адамзаттың күрес практикасынан қорытып, пісіріп берген сөз болса керек. Мың жыл бұрынғы Қорқыт ата сөзі мен жүз жыл бұрын айтылған Абай даналықтарының бүгін де қажетімізге жарап жатуы, сондай-ақ қажет кезінде қазір де қадым заманғы қытай философы Конфуций мен өткен ғасырдағы орыс ойшылдарына жүгінетініміз сондықтан. Егер Жүсекең: «Талай таланттардың, талай жақсылардың қадірін жұрт өлген соң біледі» десе, бұл тек қазақ жұртына немесе сол Жүсекең өмір сүрген уақытқа ғана тән жағдай емес. Бұл сөздің кешегі құндылығы сол – Жүсекеңнің Мағжан өлеңдерінің өлмес, өшпес рухын дер кезінде тануында, сондай дүние тудырған ақынды тірісінде бағалайық, сақтайық деген емеурін сездіруінде. Бұл сөздің бүгінгі әсері сол – кезінде Мағжанға қарата айтылған осы ойдың енді Жүсекеңнің өз «қадірін» де білдіретіндігі. Жүсекең дейміз-ау, «талай таланттардың... «қадірі» дегенде, бүгінде Мұқағали, Жүмекен, Кеңшілік жөнінде жан-жақтан жазып, жабыла кірісіп кеткеніміз тағы еске түседі.

Қысқасы, «Мағжанның ақындығы туралы» баяғы Мағжанды танытумен қатар қазіргі қоғамдық, шығармашылық хал-ахуалымыз туралы, бүгінгі талай таланттарымыз бен жақсыларымыз туралы ойлантуға да жетелейді. Бізге осы мақаланы жазуға ұмтылдырған да, ең алдымен, оның танымдық жағынан бұрын тағылымдық мәні еді.

3

Кейде бір шығармасын жазарда қаламгердің «осыны айтсам» дейтін ой-идеясынан бөлек «осы үшін жазсам» деген, онысын тек өзі ғана біліп, ақыл-парасатын іштей соған бағыттап отыратын жеке мақсаттары да болады. Айталық, М.Әуезовтің «Абай жолы» эпопеясында этнографиялық суреттеулердің өте көп кездесетіні, кей сәтте олар тіпті тәптіштеліп, түсіндіріліп берілетіні де бар. Екі қазақтың бірі білетін мұндай жайларды алға тарта берудің қандай қажеттілігі болуы мүмкін? Мәселе мақсатта ма дейміз. Ұлы жазушы сол ұлы шығармасы арқылы бұрынғы қазақ тұрмысына тән салт-дәстүрлер мен әдет-ғұрыптарды өзге де жұртқа жеткізуді көп мақсатының бірі де бірегейі етіп ұстағандай. Ал Жүсіпбектің Мағжан туралы жазудағы мақсаты? Біздіңше ол үш нысананы көздеген. Бірінші – ақын талантын таныту арқылы ең әуелі оны көлденең сөз, ешкі көз, «бықсыған күншілдер» мен әпербақан сыншылардан қорғау. Екінші – «буыны бекіп, бұғанасы қатпаған әдебиетті тәрбиелеу» үшін профессионалды көркем әдебиет сынының жаңа үлгісін жасау. Сосын Мағжан шығармашылығын талдап-тара-

та отырып, ақын өсіп-өнген орта — қазақ әдебиетінің сыр-сипаты мен ерекшелігін, әсіресе оның отарлық жағдайдағы хал-ауалын көрсету.

Жұмыс процесінде автор соңғы екі нысананы тіпті тікелей мақсат етпеуі де мүмкін. Бірақ қалай топшыласақ та оның басты көздегені — Мағжан басына үйіріліп келе жатқан қара бұлтты күні бұрын сезіп, ақынға араша түсу екені айдан анық.

Иә, ол уақытта — жиырмасыншы жылдардың басында-ақ Мағжанның қатерлі қарауылға іліге бастағаны айқын еді. Көп жағдайда жасын да жалғыз ағашқа түседі. Мағжан — төңкеріске дейін де, кейін де жан-жағынан азынай соққан қара дауылдың ығына қарай қисаймай, оның азалы да азапты зарын азғантай ғана жұртына айна-қатесіз жеткізіп, әр «жапырағы» сыр шертіп, әр «бұтағы» қыл қобыздай күңіреніп тұрған жапандағы жалғыз дарактай еді. Сол сарынмен, сондай сазды әуенмен, шыншылдықпен 1923 жылға дейін (Жүсіпбек сынына дейін) ол үш кітабын шығарып үлгерді. Жұрттың елден ерек танығаны — Мағжан болды, өзгеден таппағанды олар Мағжаннан тапты. Мағжан шығармаларындағы мөлдір махаббат, сыбызғыдай сыршылдық, ескі күндердің әдемі суреттері, әмсе еркіндікті ансаған халықтың баяғы батырлық, ерлік, елдік дәстүрі ендігі мына тұманды да бұлдыр күндерде санасы сан саққа жүгіріп, сарсаңға түскен қалың бұқара үшін әрі алданыш, әрі сағыныш еді. Сол үшін де оны елі сүйді, құрметтеді. Сонысы үшін де ол біреулерге қара сүйелдей көрінді. Уақытына орай дәл осындай ақынның — халқын қалың ұйқыдан оята білетін, сыршыл да шыншыл, білімді де білікті, сезімтал да жүректі ақынның аса қажеттігін, оны қолдан келгенше қорғау керектігін түсінгендер аз. Аздың ішіндегілер — Ахмет, Жүсіпбек, Міржақып, Мұхтар, Смағұл (Сәдуақасов), Даниял (Көкітайұлы) сияқты санаулы санаткер ғана. Бұлар Мағжанмен бір бағыттағы, бір пікірдегі адамдар еді.

Бағыт, пікір демекші, Мағжанға қарсылық негізінен екі түрлі жағдайда туындаған секілді. Алдыңғысы — идеялық қайшылық. Оның бір ұшынан ұстағандар — жаңағы бағыт, пікір жағынан Мағжаннан аулақ, жаңа заманның тапшыл, жаңашыл қағидаларына бар болмыстарымен сенген, ол жолда Мағжанды қойып, бірге туған аға-бауырды да байлап жіберуден таймайтын, домна пеш жылытпас догматиктер. Олардың көбіне-көп сүйенері — Маркс, Плеханов, Троцкий, Луначарский... үлгілері. Еуропа, Ресей қоғамдары. Ал Маркстің кейбір идеялары «кәсібі мал баққан, әлеуметі ру басыға бағынған» қазақ елін былай қойғанда, капиталистік жолға әлдеқашан түсіп үлгерген Ресейдің өзіне қонымды бола қоймасын, Плеханов, Троцкий, Луначарский қағидалары қандай қоғамдық ортада туғанын ес-

керуге, ескере тұрып оны өз елінің әлеуметтік, экономикалық, мәдени ерекшеліктеріне сәйкес қорыта ой қозғауға бұл «қайраткерлер» бір жағынан дәрменсіз, екіншіден шарасыз еді. Сондықтан да олар Мағжан, Жүсіпбек сынды ел деп еңірегендердің төбесінен қиқу кетірген емес.

Мағжан тап болған екінші қарсылық пәнәйі пендешіліктен өрбісе керек. Бұған, қызғаныш пен күншілдікке берілген адамдар ақынға деген бүкіл өшпенділік отын аямай үрлеп, қаскөйлік қоламтасын үнемі қоздырып отырғаны байқалады. Мәселен, сол кездегі белгілі сыншылардың бірі Ғаббас Тоғжанов өзінің 1926 жылы Мәскеуде жарық көрген «Жүсіпбектің сыны, Мағжанның ақындығы туралы» деген кітапшасында ақынды екі сөзінің бірінде «байшыл, ұлтшыл, ескішіл, діншіл, шығысшыл, түрікшіл» деп кінәлағанымен қоймай, оны ең ақыры әйелқұмар, нәпсінің құлы, жеңілтек етіп көрсетуге ұмтылған. Қараңыз: «Мағжан – байшыл, идеяшыл ақын. Қазақ даласында ерке, бұла болып өскен ақын. «Ақ отау, төрт түлік мал, сары қымыз, әдемі қыз». Міне, Мағжанның ұяда көргені. Қазақ оқығандарының көпшілігі қазақ даласына, «ардақты ерке» ғой! Оқыған елде қадірлі, әсіресе қазақ қыздарына қадірлі. Қыз арасында қазіргі бар, ерке өскен қазақ оқығандарының құлық-мінездері Мағжан өлеңдерінде анық көрінеді. Мағжан ерке өскен оқығандардың ішіндегі алдымен көзге түсіп, ауызға алынатын оқығанның бірі. Мағжанның «еркелігі» тіпті күшті. Бұл «гүлді» де, «күлді» де құшағына алған. Мынау «күл», мынау «гүл» деп талғамаған. Сүйгісі келген, көңілі шапқан әйеліне Мағжан:

«Құшақта да, қойынды аш,
Бұрақтан бір сүйейін,
Сүйейін де күйейін!»

(«Сүйгенім анық»)

«Бұл ләззаттың бір минөтін бермеймін,
Патша тағы, бүкіл дүние малына.
Ләззат, рақат, бақыт бәрі қойыңда,
Сұрамаймын енді ұрмақ жақсы жәй...»

(«Сүй, жан сәулем тағы да»)

дейді ақын. Қазақ байының қолы жете қоймайтын ең үлкен арманы «патшаның тағы, дүниенің малы ғой!» Мағжан қыз сүйгенін, қойында жатып, ләззат тапқанын, соған да айырбастамайды». (65-бет)

Сол кездің өзінде бірнеше оқу орнында (Омбы гимназиясы, Орта Азия университеті, Москва халық шаруашылығы ин-

ституты) оқи жүріп үнемі идеологиялық басшы қызметтер атқарған азаматтың сыны да — осы, сөзі де — осы! Қай жағынан болмасын Мағжанға қамшыны аямай сілтеу. Мағжанға оның идеялық сенімі сәйкес келмеуі бір басқа, ақынның жеке басын да өте жек көруі, қызғаншақтығы мен күншілдігі аталған кітапшаның әр парағынан аңқып тұрады.

Жүсіпбек сыны осындай содыр сынның сойылы ақын басына әр тұстан енді-енді көтеріле бастағанда жазылған. Ол соққыдан Мағжанды қорғау үшін қолға қандай қалқан ұстау керек? Жұрттың көбі маркстік. Бәрі де ойын Маркс сөзімен тұздықтауға құмар. Ал шын мәнінде өмір, тұрмыс, шындық туралы Маркс не дейді?

Иә... «Маркс не дейді?» Жүсіпбек баяндамасына үлкен бір тақырып ретінде осы сауалды қояды да, жауабына: «Сананы, пікірді тұрмыс билейді» дейді» деп сөзін бірден тереңнен сабақтай жөнеледі. (Бұнысы — жалаң маркстіктердің өз қаруын өзіне жұмсауы ма дейсің). Матералистік, идеалистік философияның қай-қайсынан да терең білімі бар ол бұдан әрі Маркстің осынау ұлы тұжырымының мән-мағынасын қордалы ой қазанында қорыта келіп, практика тұрғысынан оны қарапайым тілмен түсіндіруге ұмтылады. Алыстан бұлай орағытудың қажеттілігі сол — алдымен Мағжан өсіп-өнген орта — казак әдебиетінің өзіне ғана тән шаруашылық, тұрмыстық ерекшелігін ашып көрсетпейінше ақын шығармашылығын өділ бағалау қиын еді. Өйткені «әлеумет әсері тимейтін, әлеуметтен құрық алып шығып кететін ешбір адам болмақ емес. Олай болса, ол заманның ақыны сол замандағы әлеуметтік тұрмысымен, әдет-ғұрпымен, мақсатымен, салт-санасымен суырылып, әлеуметімен біте қайнап өсіп шықпақшы». Құдай берген күдіретін сый-сияпатқа айырбастап, заманның ығында, мықтының ықпалында жүретін көп өлеңшіден нағыз Ақынның айырмашылығы да сол өзін тудырған әлеуметінің көзі мен сөзі, музасы мен мұңы бола білуінде ғой. Мағжан осындай дәреже, осындай биікке көтерілген ақын еді. Оның қамтыған өрісі — не қарақұрым малды Қарымбайдың, не қаратабан шаруа Мырқымбайдың ғана жайы емес, жалпы казак жұртының тынысы. Бұл тыныстың жылдан жылға тарыла түскенін ақын жүрегі өзгеден бұрын сезді, өзгеден ерек жырлады. Туған жері — Сасықкөлге «итііп қара шекпен келіп қонса», кешегі саумал иісті сары даласына енді «Айналасы — тұман, түн, Дем алысы — от, түтін» қалалар орнығып жатса, баяғы «Қасымның қасқа билігі, Есімнің ескі билігі» ұмытылып, елді ұрлық-қарлық, паракорлық жайласа ақын қалай: «Көрген сайын, көп қысым, зарлы, ащы дауысым шырқырар

Сарыарқада» демесін! Бұл — ақынның ғана емес, отарлық құрсаудағы қалың қазақтың ащы зары-тұғын. Ақынның азаматтығы сонда — әр қазақтың ішінде өксік болып тығылып, запыран болып қатып жатқан осынау ащы зарды жалпақ жұртына жан айқайымен жеткізе білуінде еді. Шындығында, жеткізейін, айттайын демейді, айтпасқа, жыламасқа ақынның амалы жоқ тәрізді. Мағжан жырларындағы шыншылдық, шынайылық соған меззейді, соны сездіреді. Мейлі ол күлсін, күңіренсін, мейлі торығып, түңілсін — бәр-бәріне сенесіз. Сенесіз де сіз де күйініп, күрсінесіз. Өйткені ондағы (Мағжан жырларындағы) лирикалық кейіпкердің сан түрлі сезім сапырылысы көп жағдайда халық тағдырынан туындап, ел өмірімен етене ұштасып жатқанын көресіз. Шын мәніндегі азаматтық поэзия дегеніміз осы болса керек. Ал социалистік реализмнің тұмса тұңғыштары мен біз сияқты сүт-кенжелерінің ұғымындағы «азаматтық поэзия» — бері айтқанда, «отан», «партия», «туған ел», «ұлы жеңістер» туралы мадақ (ода), ары айтқанда, жалған патриотизм екенін енді мойындасак болар. Мағжанның ақындық тұлғасын асқақ көтеріп, атын алысқа жеткізген де, өмір жолын бірде қияға, бірде қияңға жетелеп, ақыр соңында оны құрдымға әкеп тіреген де осынау азаматтық жырлары еді. Ол махаббат, табиғат, интимдік лирикасымен де қазақ поэзиясынан қадірлі орнын алатын еді, бірақ ел мен жер, ұлт пен ұрпақ тағдырынан ақындық отауын онаша тігуге азаматтық ары жібермегені анық. Ақын күн санап сол ардың садағасы болып бара жатқанын кей мезетте өзі де сезіп отырғаны байқалады. Сондай мезетте, әсіресе замана зауалы төніп қалған кезде амалсыз қорғануға, шарасыз шегінуге мәжбүр болғанын да көреміз. Бір қызығы, мұндай мақсатта жазылған жырлары шын көңілден шықпағандығын, жасандылығы мен жалғандығын жасырып қала алмайды. Мәселен, «Леонид Исаевич Мирзоянға» арнаған «Қаламыма» атты өлеңін қараңыз. Бас-аяғы үш-ақ шумақ болғандықтан толық келтірейік.

«... Енді бетім, елді көр еңбек емген,
Басында бағы жанып, күндей күлген.
Қомданып, қас қырандай қаруланып,
Алыстан орағытқан жауға төнген.

Осы бетім — ақ ниетім, елге ере алсам,
Гүлденген өмірге үндес жыр бере алсам.
Социалды Отанды қанмен қорғап,
Керек болса кезінде жан бере алсам.

**Осы бетім — ақ ниетім, келдім бастап,
Жанымнан бар жараны сылып тастап.
Еңбекші ел, ашуы ұшан, мейірімі мол,
Жанымды тарттым саған жалаңаштап».**

Осындай сыртында сыны, ішінде сыры шамалы, арзан қол дүниені Мағжан неге жазды дейсіз ғой? Жауабын тек жалғыз шумақ «Жамбылға» деген өлеңінен оқыңыз.

**«... Жан аға! Шықтым өлімнен,
Халімді менің көрсейші.
Жаның нұрға көмілген,
Нұрыңнан ұшқын берсейші!..»**

Бұл екі өлеңнің қайсысы жүректі жарып шыққанын айтпасақ та болар. Алайда алғашқы үш шумақтың ойлы оқырман жүрегін қан жылататыны және рас. Несімен? Көркемдігімен, әлде тереңдігімен? Жоғә! Кешегі жиырмасыншы жылдары «исламшыл», «түрікшіл», «шығысшыл» болудан да, тіпті «ұлтшыл» атанудан да қорықпай, айтарын айтып, жырлайтынын жырлап, бар талантымен, қайратымен көрінген қайсар ақынның отызыншы жылдары осындай мүскін де мүшкіл күйге түскеніне жанын жабырқап, көңілің құлазиды. Заманға нәлет айтасыз!

Заманның Мағжанды өстіп түбінде бір тұқыртарын Жүсіпбек ерте сезгендей. Оған соншалықты көріпкелдіктің де көп қажеті жоқ еді. Төңкеріс мақсаты белгілі. Саясаттың беті ашық. Кім нені жазуы, нені жазбауы керек деген мәселенің ұшқыны сол жиырмасыншы жылдардың басында-ақ жылтырап көріне бастаған. Бұл ұшқын ертеңгі күні өрт болып лаулайтын болса, оның жалыны алдымен өліге дейін «Қорқыттың» кобызын тартып, «Сорлы қазақ», «Күншығыс», «Бостандық», «Қазақ тілі» деп қақсап жүрген Мағжанды шарпитуынына дау жоқ-ты. Дәлірек айтқанда, қай замандасы қалай десе де, Мағжан жаңа өмір, жаңа қоғамдық құрылысты бірден қабылдай алмағаны (іштей өмір бойы қабылдамай кетуі де мүмкін) анық еді. Неге? Не үшін? Жүсіпбек бірінші кезекте осы сауалдарға терең де дәлелді жауап бергенде ғана Мағжанды әрі ақтауға, әрі оның талант күдіретін танытуға болатынын түсінген тәрізді. Сыншы бұл мақсатына жету барысында әуелі қазақ әдебиетінің шаруашылық, тұрмыстық, дәстүрлік, наным-сенімдік, тіпті ұлттық мінез-кұлық ерекшеліктеріне дейін ашып көрсетуге ұмтылады. Сондағы көздер нысанасы: Мағжанның үні, қайғы-мұңы, қасіреті, жылт еткен үміт ұшқыны мен алыстан аңсар арманы — бәрі-бәрі өз халқының бастан кешкен, кешіріп жатқан жайы екенін жеткізу, түсіндіру болса керек.

Қысқасы, Жүсекең осынау «баяндамасында» Мағжан шығармашылығын тілге тиек ете отырып, ақынды ол өмір сүрген орта мен уақыт болмысынан бөлек алып «тексеруге» болмайтындығын, бұл екі ұғымды (субъект, объект) бір-бірімен тығыз байланыста қарағанда ғана тура ақиқатқа жол ашылатындығын алға тартады. Бұл жағынан Жүсекең — әрі қоғам танушы, әрі философ, әрі ақынды қорғаушы-адвокат.

Адвокат! Сыншыға теліген қызық сөз. Алайда, бір шындығы «баяндаманың» өн-бойынан Жүсіпбектің сыншылық сипатынан гөрі адвокаттық әрекеті көбірек байқалады. Яки сөз басында Жүсекеңнің өзі айтқандай, «заман сыншыларының бүйрегі не олай, не бұлай бұрып кетпей тұрмаса», бұдан «баяндама» авторы да су жұқтырмай сытылып шыға алмағанын, көп жағдайда оның өз бүйрегі де Мағжанның жақсылығына қарай бұрыла бергенін көреміз. Мәселен кей тұстарда ол Мағжанды сынап-ақ тұрғандай болады, бірақ артынша оны қалай ақтап алғанын өзі де сезбей қалатын секілді. Мысалы қараңыз: «Әрине қазақтың халі ақынды сонша зарландырғандай ауыр деп айтуға болмайды. Төңкерістен кейін жұртшылыққа кірісіп, азаматы қызмет істеп, қазақтың жастары леклегімен оқып жатыр. Аз да болса келешектен үміт бар ғой. Осынша қайғырып, зарлануға бола ма? Жетектеуге көсемдік көрсете, қайрат-жігер бере жазғаны дұрыс қой. Бұл жағынан қарасак, Мағжанға уайымшылсың деп кінә қоюға болады» — дейді кәдімгі сынаған сыңай танытып. Сосын іле-шала: «Бірақ оның табиғаты сондай нәзік, болмашы нәрсе оны жабықтырады, болмашы нәрсе қуантады, оның сезімді жүрегі, ұшқыр князды «ұжмақ» сынды сәулетті (идеальный) өмірді көксейді, бүгінгі жабайы тұрмысқа, сұр өмірге қанағат етпейді. Сондықтан ол қорыққан ақын болып шығып отыр» — деп ақтап ала қояды. Ең тамашасы, сыншының екі түрлі уәжіне де келіспеуің қиын.

Сондай-ақ және бір жерде Жүсекең: «Ақынның қасиеті — заманға жаңғырық, өлеумет тұрмысындағы зор оқиғаларға айна болып, тарихи із, тарихи материал (дерек) қалдырып отыруында. Бү жағынан Мағжанның кемшілік жерлері бар», — дейді де, 16-жылғы оқиғаларға байланысты ақын «Орамал» деген жалғыз-ақ өлең жазды, ұлттың ыстығына күйіп, суығына тоңам деп жүрген ақынның мұнысына көңіліміз жарымайды дегенді айтады. Иә, солай дейді де: «Бірақ бұл кемшілік талай зор уақыттарда болған. Атақты Пушкин өз заманындағы оқиғаларды түгел суреттей алмаған, қайта Гоголь өлеумет мінін көбірек көрген» деп Мағжанның алды-артын тағы бір қымтап қояды.

Бұдан біздің болжайтынымыз: Мағжанды біреу қай жағынан сынауы мүмкін, ал оған қандай уәж айту керек деген екі мәселені Жүсекең екі тізгіндей қатар ұстап отырған. Сөйтіп ол Мағжанды мейлі «сынасын», мейлі ақтасын, қалай да оны жана өкіметтің жауы емес екенін дәлелдей түскісі келетіндей. Мемлекет бар жерде үстемдік болмай қоймайтыны белгілі. Ал үстемдік тізгінін ұстағандар қай кезде де сөз өнерін бұғалықтап, орақ тілдіні ауыздықтап отыруды ұмытпаған ғой. Өйткені елді соңынан бір ертсе — солар ғана ерте алатынын білген де. Жүсіпбек осы жайды ескерді ме, кім білсін, сөз соңына таман мынадай қызық пайым жасайды: «Мағжан терең ойдың ақыны емес, ол заманды суреттеуге шебер емес. Ол келешекті болжап, жұртты соңынан ертетін пайғамбар ақын да емес. Мағжан — сыршылдығымен, суретшілдігімен, сөзге еркіндігімен, тапқыштығымен күшті, маржандай тізілген, торғындай үлбіреген нәзік үнді күйімен, шерлі, мұнды зарымен күшті».

Соңғы сөйлемдегі ойларға түгелдей қосылмасқа лажың жоқ. Мағжан шығармашылығының ең көрнекті тұсы да осы өрісте жатқаны рас. Ал бастапқы тұжырымдарға қалай қараймыз? Әсіресе, Мағжанның «заманды суреттеуге шебер еместігіне» келісе аламыз ба? Егер ол бұған «шебер» болмаса, тек қана махаббат пен табиғатты жырлап жүре берсе, «ұлтшыл, түрікшіл, шығысшыл» атанып несі бар? Заманды жырлап зарламаса, «қазағын» айтып қақсамаса — интернационал-идеологтар оған қаламын безеп, қаруын кезеп қайтеді! Әрі-берідесін Мағжанды романтизмге жетелеген де оның заман зарынан жеруі шығар. Әйтпесе:

«Бар жерді күннен күнге алып жатыр,
Біреулер алып қала салып жатыр.
Қырылысып өзді-өзімен қазақ сорлы,
Жерінен аузын ашып қалып жатыр», («Қазағым»)

деген сияқты шумақтарда заман суреті жоқ деп кім айтады?

Сонда бұны Жүсіпбек оқымады, түсінбеді дейміз бе? Жок. Біздіңше, мәні басқада. Мағжанды қызылкөздерден қызғыштай қорғағысы келген Жүсіпбек жоғарыдағы сөзін айтқанда, ақынның дәл сондайға «шеберлігін», «пайғамбарлығын» жасыруды, пәленің бетін бұруды ойлады ма деп тон пішесің. Өйткені «баяндама» соында: «Мағжан — терең ойдың ақыны емес» деп тағы да шегелеп тұрып қайталауы тегін болмас.

Мағжан шығармашылығының мазмұндық ерекшелігін жіктеп, жіліктеп беруде Жүсекең, міне, осындай азаматтық, зерделілік танытса, енді оның пішіндік жағын «тексергенде»

өзін тамаша ұстап, талғамды да мәдениетті жан ретінде көрсетеді.

«Өлеңнің тілге жеңіл, құлаққа жылы тиюін Абай да іздеген, Абай да сөздің ішін мәнерлі, тонын сұлу қылуға тырысқан, бірақ дыбыспен сурет жасауға, сөздің сыртқы түрін өдемілеуге Мағжанға жеткен акын жоқ» деген бір сөйлемінде қаншама ой, қаншалықты өділ баға жатқанын сезесіз бе?!

«Сылдыр, сылдыр, сылдыр,

Сыбырға айналады сылдыр.

Жүректі өртеді құрғыр»-ды оқығанда, маңайынның бәрі сылдырлап кеткендей боласың», — дегеніне иланбай көр! Сұлулықты сұлу сөзбен жеткізе білу де үлкен өнер-ау!

Жүсекең Мағжан өнерінде еліктеу де болғанын жасырмайды. Оның көрсетуінше, акын кезінде Бальмонттан бастап, Абай, Ғабдолла, Тоқай, Ахмет, Міржақыпқа дейін ұқсатып өлең жазған. Олардан мысал келтіргенде кей шумақты Мағжан тіпті көшіріп алғандай көрінеді. Бірақ Жүсекең бүгінгі бір білгіштер секілді ит жылғы тезектен қылшық көргендей байбалам салып жатпайды, еліктеу алғашқы кезде бар өнерге төн екенін сыпайы ғана айтып өтеді.

«Мағжанның ақындығы туралы азды-көпті байқағанымызды айттық. Қалғаны болса, оқушылар жеткізе жатар деп, сөзімізді бітірдік», — деп Жүсекеңнің өзі айтқандай, Жүсіпбектің сыншылығы туралы азды-көпті ойымызды, міне, біз де ортаға салып біттік. Тек сол ойымызды бірер сөзбен түйіндер болсақ:

«Мағжанның ақындығы туралы» — қазақ көркем өдебиеті сынының алғашқы эталлондарының бірі де бірегейі;

ол — өдебиет сынының тамаша үлгісі ретінде әлі де талай ұрпақтың қажетіне жарай берері сөзсіз.

1990 ж.

Даму мен дағдарыс

Небір тайғақты тағдыр кешкен еліміздің ұлы тарихын, тарих бетіндегі аламыш-аламыш ақтандақтарды, санамызда сан жылдар бойы сарытап болып сіңіп қалған кейбір тұрақты тұжырымдар мен бір жақты қағидаларды Қайта құру қайта қарап, бәріне жаңаша баға беруге жол ашты. Жалпы Одақтағы жаңаруларды былай қойғанда, республикамыздағы рухани-мәдени өзгерістердің өзін тағы да тәптіштей айту артық. Бұл мақалада

біз тек әдебиет туралы, оның ішінде қазақ совет әдебиетінің белгілі бір кезеңдердегі сипаты хақында қадау-қадау ой-пікірімізді ортаға салмақпыз. Сабырмен саралап, байыппен бағамдай білсек, бұл ыңғайда айтылар сөз аз болмаса керек. Жалғыз мақалада оны түбірінен тартып, түп-түгел таратып шығу және мүмкін емес. Демек, біздің төмендегі ойларымызды – негізінен әдебиет зерттеушілері мен қаламгерлерді, сосын қалың оқырман қауымды келелі кеңеске шақыру, кеңесе отырып, «ақиқаттың ақ сәулесі түспей жатқан мынадай мәселелердің бетін ашсақ, сөйтіп туған әдебиетіміз төңірегіндегі көп түйткілдің түйінін бірігіп шешсек» деген ниет деп түсінген жөн.

1

Бір ақсақалдық ғұмыры бар қазақ совет әдебиеті жөнінде бүгінге дейін көбірек оқып-естігеніміз: Октябрьден кейінгі жаңа дәуірде жазба әдебиетіміз жан-жақты дамып, гүлденді; жанр жағынан байыды, пішін-бітімі түрленді, «екі-ақ проценті сауатты» халық жарты ғасырда эпостан эпопеяға дейін өсті; әлемге әйгілі «Абай жолы» дүниеге келді, т.б. Бұдан өрі сандық көрсеткіштер: қазір Қазақстанда мынадай баспа, баспасөз орындары бар: жыл сайын олар қазақ тілінде осынша миллион өнім шығарады; қазақ қаламгерлерінің шығармалары мынанша тілге аударылды!.. Бәрі рас. Бірін де жоққа шығара алмаймыз. Сөйте тұра... халқымыздың 40 процентке жуығы ана тілін білмейді деп жылаймыз. Марапаты – анау, ақиқаты – мынау!

Бүгінгі біздер үшін ақиқатты біліп, қасіретті айтып жылау да – жұбаныш. Бәрінен де марапатқа мез болып, қолпаш сөзге қол соғып, ұрандатып, уралап өте шыққан кешегі ұрпақты айтсаңызшы! «Бай менен молданы қойдай ду қамшымен...» Ура! «Асыра сілтеу болмасын, аша тұяқ қалмасын!» Ура! «Троцкий-шіл-бухариншіл жау элементтерінің көзін құртайық!..» «Жасасын Сталин!..» «Бар күшімізді тың игеруге жұмсайық!..» «Коммунизм дегеніміз – химия!..» «Ел байлығы – елу миллион!..» Бәріне – ура!

Оларға неге ұрандадың, неге ураладың деу қиын. Оларды қойып, ең жоғарыдан жөн сілтеп, жол көрсетіп отырғандардың өзіне кейде кең түсінікпен қарағың келеді. Неге? Адамзат тарихында бұрын-соңды болмаған, табиғи дамудан тыс келген жаңа қоғамдық формация алдында жарқырап жатқан даңғыл жол жоқ еді. Бұл жолда соқтықпалы соқпақтан, иірімді өткелден өту, қиырдан қиын сүрлеу іздеу, шытырманда адасу, адасқанда жоғалту, бәрі-бәрі заңды еді. Бұны біле тұра біреулерді жазғырып, тағы кінәлап та жатырмыз. Бар былық пен шылықты әр түрлі «...шілдіктен» («Пәленовшілдік, Түгеновшілдік

іздейміз... Архивтерден іздейміз... Аруақтардан іздейміз. Іздейміз де жоғалтқанымызды жоқтаймыз... (Бүгінгіге жұбаныш, ертенгіге сабақ үшін бұл да мүмкін керек шығар. Тек кейде адамдығымызды, адалдығымызды ұмытпасак)...

Иә, бүгін жоғалтқанымызды жоқтаймыз. Ал жоғалтқанымыз жеткілікті. Біз — ең әуелі, жарты ғасырға жуық уақытта жарты шындығымызды жоғалтқан халықпыз. Көпке жетпеген, көркем кестеленбеген әр кезеңнің келбеті ажарсыз. Қазақ совет әдебиеті үшін осындай кезең, біздіңше, 1930 жылдардан басталады. Бұған кейінгі жолдарда тоқталармыз, алдымен сол 30-жылдарға дейінгі даму барысына қысқаша барлау жасап көрейік.

Кей сәтте хронологиялық көрсеткіштер де көп жайдан сыр аңғартады. Осы орайда қазақ совет әдебиеті классиктерінің әр шығармасының сонына қараңыз. Қайсысы қай жылы жазылды екен? Олардың салыстырмалы сапасы, кезеңдік көрінісі қандай? Мысалды әуелі Бейімбеттен іздейік. Ұлы жазушының (осы сөзді бір жолы оған қияйықшы) 1986—88 жылдар аралығында «Жазушы» баспасынан бес томдық шығармалар жинағы жарық көрді. Оған поэзиясы, пьесасы, сценарийін қоспағанның өзінде 90 прозалық шығармасы енген. Сондағы 81 әңгіменің 61-і, 7 повестің 2-еуі, 2 романның (бірі — үзінді) 1-і 1930 жылға дейін жазылғаны нақты көрсетілген. 15-тен астамының аяқталған мерзімі белгісіз. Қалғаны 31—35 жылдардың жемісі болса, 36—37 жылдардың мәліметі мүлде жоқтың қасы...(?).

Бұдан шығатын қорытынды: біріншіден, жазушының ең өнімді жазған кезеңі 20-жылдар. Екіншіден, ең көркем, ең шыншыл, ең ұлттық, халықтық шығармалар тудырған кезеңі де, негізінен осы аралық. Әйгілі «Шұғаның белгісін» жиырма бір жасында (1915) кара сөзбен жырлап берген қаламгер кейінгі он бес жылда қай заманда да қазақ әңгімесінің хас үлгісі болып қала беретін «Сексен сом», «Айранбай», «Түйебай», «Арыстанбайдың Мұқышы», «Даудың басы — Дайрабайдың көк сиыры» сияқты сырлы да сынды дүниелер ұсынды. Дүбірі көп, дүрбелені мол, аумалы да төкпелі жиырмасыншы жылдардағы ауыл өмірінің анық суретін, кімнің жау, кімнің дос екені белгісіз, алды мұнар, арты тұман кезеңдегі халықтық ауыр хал мен ұлттық қасіретті бір көрсек біз осы әңгімелерден көреміз. Елдің берекесін алған Мұқыш сынды «белсенділерді» де, жұртты «жынды» қылатын Желдібай Жындыбаев сияқты шала сауатты атқамінерлер мен Құрымбайдай әпенді милиционерлерді де біз алғаш рет Бейімбеттен кездестіреміз. Бұл аралықта Бейімбет нені жазса да сескенбей, батыл, бар шындықты бүкпесіз, көркем жеткізеді. Сондай сом талантты, жүректі Бейімбет, жиырмасыншы жылдардың басындағы аштықты «Айт күндері» мен

«Күлпашта» ах ұрып жеткізген Бейімбет 1932-нің ақ сүйегін көрмеуі мүмкін емес-ті...(?)

1916 жылғы қазақ жеріндегі ұлт-азаттық көтерілісті барынша шыншыл бейнелеген Мұхтар Әуезовтің «Қилы заман», Жүсіпбек Аймауытовтың «Қартқожа» романдары, адамауи тақырыптағы Міржақып Дулатовтың «Бақытсыз Жамал», Сәбит Мұқановтың «Сұлушаш» (дастан деп те аталады) романдары, Мағжан Жұмабаевтың барлық поэмасы мен ең негізгі өлендері сол отызыншы жылға дейін жазылып бітіпті. Олардың қалам қарымын, халық алдындағы жазушылық парызын, сонан кейін... ең бастысы — заманның ағын ақ, қарасын қара деп дәл танытқан да осы шығармалары болса керек. («Ау, Әуезовтің нағыз қалам қарымын танытқан дүниесі — «Абай жолы» емес пе?» — дейтін пікір де болуы мүмкін. Біз оған төменде ораламыз).

Жоғарыда аталған әр шығарманы талдап, олардың қазақ совет әдебиетіндегі тұңғыштығын, тұмсалығын, көктемгі балаусадай көзге ыстық, көңілге тоқтығын ойтүрткі ретінде жазылып отырған бұл мақалада түгелдей таратып беру мүмкін емес. Негізгі ойымызды қолдаған сыншы, әдебиетші, қаламгер қауым болса, аталған кезең әдебиетіне жаңа көз, жаңа талғаммен жан-жақты баға беретін кез жетті. Біз тек мұндағы бір-ақ мәселеге — сол уақыттағы әдебиетіміздің ұлттық белгілеріне қысқаша тоқталып өткіміз келеді.

Алдымен, ұлттық әдебиет, әдебиеттегі ұлттық белгілер (сипат) дегеніміз не? Біздіңше, бұны үш аспектіде қарастырған жөн.

Бірінші, әдебиеттің тұтастай салалары бойынша. Мұнда кез келген халықтың ауыз әдебиеті, оның барлық жанры сол халықтың тарихын, танымын, өзіне ғана тән тұрмыс-тіршілігін, өдет-ғұрып, салт дәстүрін танытатыны сөзсіз. Мәселен, бір ғана айтыс жөнінде қаншама өңгіме қозғауға болар еді. Демек ауыз әдебиетіндегі ұлттық сипатты ешкім жоққа шығара алмаса керек.

Екінші, мазмұндық жағынан. Кез келген әдеби жанрдан әр халықтың басқаға ұқсамайтын тарихы, өзіне ғана сай тұрмыс-тіршілігі, тағы да сол өдет-ғұрып, салт-дәстүрі сезіліп тұрса — бұны да әдебиеттің бір ұлттық белгісі ме дейміз.

Үшінші, пішін, түр (формалық) жағынан. Бұл жөнінде сөз көп болуға тиіс. Біздің пікірге күмән-күдікпен қарайтын, тіпті мүлде келіспейтіндер де кездесуі мүмкін. Алайда ойымызды бүкпейік... Отызыншы жылдардан бастап төл әдебиетіміз ғасырлар бойы қалыптасқан кейбір пішіндік сымбатын біртіндеп жоғалта бастағандай. Жаңа өмір жаңа әдебиет жасауды алға қойды. «Социалистік реализм негізінде түрі ұлттық, мазмұны социалистік» шығармалар тудыруды талап етті. Қаламгерлер жаппай, жан-жақты іздене бастады. Оның өзіндік жеңісі де, жемісі де болғанын елемеу немесе бәрін жоққа шығару әділет

емес. Әсіресе, поэзия саласындағы пішіндік тың көріністер мен халық ақындарының біраз жылғы өрлеуін өсте ұмытуға болмайды. Солай бола тұра жаңағы кезеңнен кейін баяғы еркін көсілетін қалам мен тілдің белгілі бір «қалыпқа» ыңғайлана бергенін байқаймыз. Бұны бөрінен бұрын прозаға қаратып айтқан жөн. Мәселе мынада. Қазақ жазба әдебиеті — бар халықтың әдебиеті секілді әуелгі бастауын ауыз әдебиетінен алған ғой. Ал қазақ ауыз әдебиетімен теңдесетін ауыз әдебиеті әлемде сирек екенін өзімізді қойып өзгелер әлдеқашан мойындаған. Түрмесі, зынданы, милициясы мен полициясы жоқ, кең сахараны еркін кезген халықты әмсе адамдыққа, тәртіпке шақыра білген ұлы күш осы әдебиет еді. Театры, клубы, баспасы мен басқасы жоқ, бала-шағасымен аттың жалы, түйенің қомында көшіп жүрген халыққа имандық, педагогикалық тәрбие болған да осы әдебиет еді. Оның мазмұнындағы философиялық ойдың тереңдігі, даналығы, қажет кезінде турап салар наркескендей өткірлігі, пішініндегі сұлулық, әуезділік, ән сазындай әдемі ырғақ осы әдебиеттің күдіреті еді. Ауыз әдебиетінің осындай элементтері жиырмасыншы жылдарға дейін әдебиетте ұлттық өрнек түрінде әдіптелгенін көреміз. Тіпті прозасында. Мәселен, «Шұғаның белгісіне» қараңыз: «Біз елден шыққанда күнде сәскелікке жақындап еді. Ұшпалы сұр бұлттар көшкен керуен сықылды тіркесіп, оңтүстікке қарай жылжып-ұшып, күннің көзі біртіндеп ашыққа шығып, жылы шырай нұрын шаша бастады» деп, эпостық кең тыныспен, күшейтпелі майда ырғақпен басталатын шығарма ең соңында ғашықтық жыр үлгісімен — Шұғаның өлерде жазған хатымен, халықтық жыр үлгісімен аяқталмай ма! Осы бір ғана тұңғыш туындыда арысы шығыстың, берісі ұлттық әдебиеттің қаншама белгілері қабысып, астасып жатыр! Күні бүгінге дейін «Шұғаның...» қолдан түспейтіні, қайталап оқи бергің келетіні мүмкін осыдан шығар. Немесе Жүсіпбек Аймауытовтың «Ақбілек» романын еске алып көріңіз. Жанры проза болғанмен, жаратылысы поэзиядан кем оқыла ма оның? Ол аз десеңіз, осы автордың «Күнікейдің жазығын» алыңыз. «Жаялықша жалпиған, жарқанатша қалқиған, жермен-жексен шым қора, бейнеуі жоқ сұм қора» деп, билер сөзіндегі ырғақпен басталатын повестің тіл құнары өз алдына әңгіме, мұндағы бір ғана сурет — ел жайлауға аттанғанда ат жарыстырып, сөз қағыстырып, думан-дүрмекке бөленіп бара жатқан көш суреті ұлттық өнерден де, өрнектен де талай дүниені алға тартпай ма? Бұның өзі «Қыз Жібек» жырының прозадағы сарыны, әсері емес пе екен...

Қалай десек те, отызыншы жылға дейінгі әдебиеттің ұлттық нақышы мен бітімі бөлек. Бөлек болатын себебі мынада ма дейміз. Алдымен, әдебиет пен өнерде еркіндік болғанға ұқсай-

ды. 1932 жылға дейін қаулымен қалыпқа салу, олай жазба, бұлай жаз, оны жазба, мынаны жаз дейтін нұсқау-сілтеу аз. Бұл уақытша бостандық өмірге, қоғамға сын көзбен қарауға, ойға алғанды оң сәтімен жазып шығуға жол ашқан. Нәтижесінде кейін жазу тұрмақ айтуға да қорқатын: ұлт мәселесіндегі қайшылықтар, жергілікті халықтың мұң-мұқтажы, миграция, милиция, өкіл, «белсенді» сияқты «қауіпті» өріске қадам басуға екінің бірі сескене бермеген. Екіншіден, бұл тұстағы әдебиеттің ұлттық сипатының басым болуы: қазақ халқының тұрмыс-тіршілігіндегі ғасырлар бойы қалыптасқан ұлттық ерекшеліктердің (шаруашылығындағы, рухани, мәдени, салт-дәстүріндегі) әлі көп ұмытылмауы, баяғы алфавитінің өзгермеуі, ұлт зиялыларының болашаққа сеніммен ұмтылысы, т.б. жайлы жағдайларға байланысты болуы әбден мүмкін.

Қысқасы, отызыншы жылдарға дейінгі әдебиетіміз – ұлттық бояуымен, шыншылдығымен, еркін дамуымен ерекшеленетін әдебиет деп білеміз. Бірақ, бұл – бұдан кейінгі жылдарда қазақ әдебиеті бар қасиетінен айырылды деген сөз емес. Әңгіме басқада.

2

Қазақ зиялыларына алғашқы зобалаң 1929 жылы келеді. Сол жылы «байшыл, ескішіл» аталып жүрген олардың үш жүзден астамы қамауға алынады.

Сол жылы Мағжан Москвадағы Бутырка түрмесіне түседі...

Сол жылы Жүсіпбек те (Аймауытов) ұсталып, үш жылдан соң, 1931 жылы атылады...

1932 жылы Мұхтар Әуезов қамауға алынып, біраз ай абақтыда жатып шығады.

1932 жылы 23 сәуірде БК (б)П Орталық Комитетінің «Көркем әдебиет және өнер ұйымдарын қайта құру туралы» қаулысы қабылданады. 50-жылдардың басына дейін әдебиет пен өнерді айналдырып алған сан қаулының ол басы еді.

Қай жағынан қарасак та мұндай жағдайлардан кейін әдебиетте еркін даму болуға тиіс пе? Еркін дами алмаған, айтқанға көніп, айдағанға жүріп отырған әдебиет қай шындықтың бетіне тура қарауы мүмкін? Әлеуметтік ірі шындықтарды көркем жеткізуден қалған әдебиетті кім толық мәдениет дей алады? Халқымыздың қак жартысын жалмап кеткен 32-нің апатын 1987 жылға дейін тек ұзынқұлактан ғана естуіміз де талай сырды аңғартар еді...

Талай сырдың түбіне тереңірек үңілу үшін сөзді сол 30-жылдардағы кейбір құжаттар мен қағидалардан бастаған жөн. Соңғы жылдары «Литературная газетада» социалистік реализм жөнінде біршама пікір айтылды. Шындығында, бұл термин одақ-